

Kappanyos András

Az interpretáció érvényessége*

Az interpretáció érvényessége olyan kérdés, amelyet aligha ölelhet fel egy tematikus folyóiratszám: sokkötetes antológiák kellenének hozzá. Tágabb értelemben arról van szó, hogy milyen alapon tulajdonítunk valamely értelmet valamely jelnek, stimulusnak, és hogy milyen „objektív” alapon igazolható egy ilyen értelemtulajdonítás „helyessége” vagy „helytelensége”. A kérdés ebben a formában a tagolt beszéd kialakulásával egyidős, és nem mondhatnánk, hogy a kortárs válaszok pontosabbak volnának (hacsak nem a probléma exponálásában), mint azok, amelyekkel az ókor bölcsei próbálkoztak.

Ha szemlélődésünket az irodalomra és művészetre szűkítjük, alapvetően két, egymásnak látszólag ellentmondó hétköznapi tapasztalattal kell számot vetnünk. Egyfelől úgy tűnik, hogy semmilyen módon nem korlátozható egy adott műalkotás értelmének megragadására irányuló kísérletek száma: sohasem lehet bizonyossággal állítani, hogy például a *Hamletről* már mindent elmondtak. Másfelől az is általános tapasztalat, hogy vannak téves, ostoba, rossz, helytelen, sőt káros interpretációk (vagy „objektívebben”: olyan interpretációk, amelyek szögesen ellentmondanak egymásnak, tehát nem lehetnek egyszerre igazak – már ha érvényesnek tekintjük az arisztotelészi logikát erre a problémára). Vagyis egy műről elvben végtelen sok mindent lehet mondani, de nem lehet bármit.

Az ellentmondás látszólagos: ahhoz, hogy végtelen számú állítás között végtelen számú igaz állítás legyen, nem kell minden állításnak igaznak lennie: héttel osztható szám is végtelen sok van, mégsem osztható héttel minden szám. Ez azonban nem könnyíti meg a helyzetet, hiszen az interpretatív állítások igazságának ellenőrzésére nincs olyan csálhatatlan eszközünk, mint a héttel való oszthatóság igazolására.

A kultúrák története számtalan megoldási kísérletet produkált: ezek töltenek meg a fentebb említett sokkötetes antológiát. A „számtalan” itt nem a „végtelen” szinonimája, csupán a rendelkezésünkre álló eszközökkel felmérhetetlen, igen nagy, véges mennyiséget jelöli. Eszközeinktől itt most csak annyi telik, hogy a megoldás logikai lehetőségeit érzékeltessük.

1. Első pillantásra valószínűtlennek tűnik, de lehetőségként fennáll az interpretáció tagadása. Létezik olyan vallási közösség, amelynek hite szerint a Biblia nem tartalmaz metaforát, minden szava „szó szerint” értendő. Hogy ez a stratégia végigvihető legyen, először is meg kellene határozni, hol és milyen módon létezik az a „szó”, amely ezzel a kivételes integritással rendelkezik. Részese-e minden fordítás minden szava az eredeti, isteni ihletnek? Nyilván nem, hiszen vannak bizonyítható félrefordí-

* Az írás a *Helikon* c. folyóirat 2001/4-es számában jelent meg. A lapszám Umberto Eco 1992. (Jonathan Culler, Richard Rorty, Christine Brooke-Rose közreműködésével, szerk.: Stefan Collini) *Interpretation and Overinterpretation (Tanner Lectures in Human Values)*, Cambridge: Cambridge University Press c. művéből közölt válogatást, a tanulmány utalásai ezekre a szövegekre vonatkoznak.

tások, például Mózes szarvai. Részesei lehetünk-e mi, évezredek távolságából, időközben felhalmozódott hiedelmeinkkel terhelten az eredeti (nyelvi) ihletnek? Nyilván nem, hiszen legjobb esetben is csak tudós hebraistaként közelíthetünk az akkori mindennapokhoz. S ha e nehézségeket áthidaltuk, hogyan érthetőek szó szerint az olyan allegorikus könyvek, mint Ézsaiás, vagy még inkább János jelenései? Ki dönti el, mit kell látnunk, amikor megjelenik a Bárány? Ahhoz, hogy szó szerint érthessük, előbb el kell döntenünk, mi a szó szerinti értelem. Vagyis itt is egy végső, helyes értelem kereséséről van szó, amihez bizony interpretálni kell.

Másfelől vannak az ember nyelvi tevékenységnek olyan körei, ahonnan a nyelv erős redukciójával és az elemek pontos, autoriter definiálásával valóban sikerült kiiktatni az interpretáció (s így a félreértés) lehetőségét. Az orvosi diagnózisok, a katonai vezényszavak, a tengerészek seaspeakje, a repülésirányítás sajátos angolja elvben tisztán referenciális kódrendszer: valamennyi esetben katasztrófához vezethetne a félreértés vagy a téves interpretáció.

2. Lehetséges az interpretáció bármiféle kritériumának tagadása. A jelen lapszám-ban olvasható szövegekben Eco elsősorban ezzel az állásponttal vitatkozik, amelynek talán legprominensebb képviselője Richard Rorty. Ecóval ellentétben Rorty azt állítja, nincs külön interpretáció és használat, hanem az interpretáció is egy használat; felhasználjuk a szöveget annak érdekében, hogy eljussunk valamilyen jelentéshez. Ezt az ismeretelméleti pragmatizmust (ebben az összefüggésben akár utilitarizmusnak is nevezhetnénk) Eco joggal állítja rokonságba a radikális dekonstrukció olyan kijelentéseivel, mint hogy értés nincs, csak félreértés van. (Mint nem titkolt ingerültséggel megjegyzi, eszerint egy szöveg mindent jelenthet, csak azt nem, ami a szerző szándékának megfelel.) Ezen álláspont logikája szerint egy interpretációt csak annak alapján lehet megítélni, hogy mennyire hatékonyan szolgálja a végrehajtója által elgondolt célt. Eco – ideiglenesen elfogadva ezt a fogalmi keretet – amellet érvel, hogy bizonyos szövegek mégiscsak alkalmasabbak bizonyos célokra, mint mások, s némely más célra esetleg teljesen alkalmatlanok. Hiszen ha bármiről bármit lehet mondani, akkor az interperszonális kommunikáció lehetőségéről, magának a nyelvnek az értelméről mondunk le.

Nem Eco, hanem Jonathan Culler az, aki az álláspont morális tarthatatlanságára rámutat: e tekintélyes professzorok, miután a tudomány bevett eszközeivel, korábbi álláspontok kihívása révén a falakon belülré kerültek, olyan kereteket próbálnak kidolgozni, amelyek között maga a vita is értelmetlenné válik, és a később érkezőknek nem lesz lehetőségük őket kihívni. Azt az általánosabb következményt nem vetik fel a vitapartnerek, hogy ez a pragmatizmus nem áll távol a morális nihilizmustól: fel sem merül, hogy nemcsak rossz (nem hatékony) használatok lehetségesek, hanem rossz célok érdekében végrehajtott jó használatok is. Mert ha – mint Culler sugallja – a tudományosságának létérdeke annak a lehetőségnek a fenntartása, hogy bizonyos interpretációkat rossznak minősíthessen, akkor a humán kultúrának is létérdeke, hogy fenntartsa a „rossz interpretációs cél” kategóriáját az inhumánus, élet- vagy emberellenes programok számára.

3. A következő lehetőség a pluralitás tagadása, az egyetlen helyes megoldás feltételezése. Ezt nem úgy kell elképzelni, hogy kiválasztunk egyet a létező interpretációk közül, és a többit eldobjuk, hanem inkább úgy, hogy egy ideális, teljes, de persze megvalósíthatatlan interpretációt feltételezünk, s a többit annak megfelelően ítéljük meg, mennyire jut közel ehhez. Az ideális interpretáció persze attól ideális, hogy vala-

mi abszolúthoz van pányvázva. Ha ilyen fix pontot keresünk, érdemes végigfutnunk Welles közismert fejtegetésén az irodalmi műalkotás létmódjáról. Welles végkövetkeztetése persze nemigen volna használható, mivel a folyamatosan módosuló normák összjátéka éppenséggel nem fix pont. De például a Richards-féle „megfelelő olvasó olvasata” elgondolásnál megállhatunk egy pillanatra, mielőtt (akár Welles érvei alapján) elvetnénk. A fix pont keresése valószínűleg (jobb híján) a szerzői szándékhoz vezet el (ami alól a Biblia-interpretáció sem kivétel).

Az újabb időkben E. D. Hirsch képviselte ezt az álláspontot, de ott van már Saint-Beuve kritikai doktrínájában is: „megcsinálta-e az író, amit akart”. Természetesen az a kérdés, hogyan férhetnénk hozzá a szerző szándékához. A szerzők számos módszert ismernek szándékuk eltitkolására, talán a leghatékonyabb az, hogy az interpretátor születése előtt meghalnak. De ha nyilatkoznak is, nyilatkozatuk gyakran kiábrándító vagy komolytalan, s mindenesetre egyáltalán nincs semmiféle abszolúthoz pányvázva. T. S. Eliot például arra a kérdésre, hogy mit jelent a *Hamvazószerdában* a három fehér leopárd egy borókafenyő alatt, azt felelte, az bizony három fehér leopárd egy borókafenyő alatt.

De elképzelhetjük azt az ideális helyzetet is, hogy a becsületes, intelligens és hát-só szándékoktól mentes szerző, valamint szándéka könnyedén hozzáférhető. Így az interpretációs tevékenység leginkább egy rejtvénypályázat formáját öltene: a versenyzők beküldik megoldási kísérleteiket, azokat a szerző (önnön rekonstruált szándékával összemerve) rangsorolja, majd kihirdeti a győztest. Ha azonban így áll a helyzet, azaz a homályos, megfejtésre szoruló mű mellett van egy elkülönült, világos, diszkurzív mondatokba foglalható szándék, akkor kérdéses, hogy a szerző miért nem magát a szándékot teszi közzé.

Ismerünk továbbá jó néhány példát arra az esetre, amikor egy mű (szöveg) a szerző szándékától eltérő formában kanonizálódott: „Mi zokog (zuhog), mint malom a pokolban” vagy „Karóval (kóróval) jöttél” és hasonló; továbbá arra, hogy a mű vagy egy része a kinyilvánított szerzői szándék ellenére, mintegy véletlenül maradt fenn. Ilyenkor vajon a megsemmisítés szándéka előtti szándékot kell rekonstruálni, vagy a vég-só szándék helyreállítása (a mű ignorálása) a célravezető?

Ha pedig kiittatjuk a külső (a szövegen kívüli) információkat, és a szerzői szándék „lenyomatait” keressük a szövegben, akkor abba a nehézségbe ütközünk, hogy a szöveg ritkán tartalmaz metadiszkurzív szerzői utasításokat az olvasó számára, illetve nincs módunk ezeket objektív ismérvek alapján azonosítani. Csak a poétikai stratégiák feltárására hagyatkozhatunk, ami észrevétlenül átirányítja vizsgálódásunkat az „intentio operis”-re.

4. A következő lehetőség, hogy megkíséreljük összeegyeztetni az interpretációk pluralitását a „rossz” interpretáció lehetőségének fenntartásával, vagyis feltérképez-zük a „jó” interpretációk kritériumait. Az irodalmi hermeneutika is ezt teszi: „a szövegben vagy a műalkotásban rejlő igazi értelem kinyerése azonban nem ér véget valahol, hanem valójában végtelen folyamat” – jelenti ki Gadamer (GADAMER 1984, 212), amit könnyen párhuzamba lehetne állítani az Eco által kárhozott Peirce-i korlátlan szemiózissal. Ugyanakkor Gadamer elismeri a hibás vagy téves interpretáció lehetőségét: „a hermeneutika voltaképpen kritikai kérdésének” tartja azt, hogy „hogyan lehet megkülönböztetni a megértést biztosító *igaz* előítéleteket, melyeket *megértünk*, a *hamis* előítéletektől, melyek *félreértésekhez* vezetnek” (uo.). Nem egészen világos, hogy hogyan gondolja el Gadamer a gyakorlatban ezt a kontrollt, de nyilvánvalónak

látszik, hogy mércéje a történetiség, a hagyományban való „benne állás.” Jauss horizont-összeolvadás fogalmának bevezetése nyomán tisztábban láthatjuk ezt a modellt, amelynek van egy rejtett szociológiai összetevője is, hiszen akinek az elméje képes a szükséges műveletek elvégzésére, az egyben „megfelelő olvasó” is. Érdekes, hogy amikor Eco ironikus dicséretben részesíti Hartmant, mint „mérésékelt dekonstruktort”, amiért nem aknázza ki a Wordsworth-nél előforduló „gay” jelző közismert mai jelentését, voltaképpen a történeti hermeneutika szempontját alkalmazza. „Megfelelő olvasónak” minősíti Hartmant, amiért nem követ el egy olyan hibát, amit egy naiv, „nem megfelelő” olvasó könnyedén elkövethetne.

Persze a hermeneutikai felismerések következményei sokkal jelentősebbek az anakronisztikus olvasatok kiszűrésének lehetőségénél. Számunkra itt az a lényeges, hogy az irodalmi hermeneutika nem a szövegek valamilyen immanens tulajdonságához, hanem hatástörténetükhöz méri az interpretációk elfogadhatóságát. Ezek az ismérvek a gyakorlatban valószínűleg lehetővé teszik, hogy egy adott interpretációt szakmailag nem megfelelőnek minősítsünk, de keveset segítenek abban, hogy egy adott interpretatív állítás („ez ezt és ezt jelenti”) igazságtartalmáról nyilatkozzunk. Nyilatkozataink inkább valószínűségekre korlátozódhatnak („a hatástörténet fényében kevésbé valószínű”), és valójában nem is az a kérdés, hogy valamely interpretatív állítás igaz-e, hanem hogy mekkora eséllyel kristályosodhat köré többé-kevésbé tartós konszenzus.

Talán bizarrnak tűnhet a kapcsolat, de a logikai lehetőségeknek ebben a kategóriájában kell megemlítenem azt a megoldási javaslatot is, amely a Rortyval gyakran együtt emlegetett másik pragmatista „fenegyerek”, Stanley Fish nevéhez fűződik. Ezen álláspont szerint abszolút érvényű igazságok vagy nincsenek, vagy ha vannak is, nem közvetíthetők és nem verifikálhatók. A gyakorlatban létező igazságok kisebb-nagyobb közösségek konszenzusai voltaképp. Az értelmező közösségek elméletének ismeretelméleti szkepszis az alapja, az „interpretáció érvényessége” kérdéskörben tehát negatív hozadéka is vannak (nincs egyetemes igazság); ugyanakkor módot nyújt arra, hogy definiálhassuk egy adott viszonylagos igazság (például egy interpretatív állítás) érvényességi körét. Világos, hogy egyetlen értelmező közösség sincs, ahol például egy adott szövegről *bármit* lehet mondani, hiszen az értelmezés választás kérdése. Így az értelmező közösségek elgondolása demokratikus módon korlátozza az elvileg korlátlan szemiózist. Másfelől ez az elmélet mégiscsak közelebb áll a nihilizmushoz (és egyfajta anarcho-szindikalizmushoz), mint a demokráciához. Hiszen ha egy értelmező közösség adott esetben kiaknázza a fentebb említett „gay” szóban rejlő lehetőségeket, és némely emberi jogok csorbítására használja fel (s bizonyosak lehetünk benne, hogy van olyan közösség, amely kész lenne ezt megtenni), akkor nincs módunk a cáfolatra, mivel nincs olyan közös „keret”, ahol az értelmezések versenghetnének, kihívhatnák vagy kiolthatnák egymást. A korlátlan szemiózis korlátozása tehát ez esetben látszólagos, valójában a Rorty nevével fémjelzett *laissez faire* kollektivizált változatáról van szó.

Ha már ennyire áttértünk a politikai terminológiára, itt szükséges megemlíteni a marxista irodalomtudomány egyik vezéreszméjét, amely szintén külső kritériumok mentén kívánta szabályozni egy mű lehetséges interpretációit. Az eszme lényege a teleologikus történetfilozófia: az emberiség története egy meghatározott, pozitív irányban (a tökéletes kollektív társadalom felé) halad, és a műalkotások (de végső soron minden emberi tevékenység) megítélésének végső mércéje, hogy segíti-e vagy hátráltatja ezt a folyamatot. Legdurvább (kétértékű) közelítésben a „progresszív” és „retrográd” jelzők kiosztásával lehet elintézni az interpretációt (s gyakran a szerzőt is). A

realizmuselméletek sokat finomítottak ezen a képleten, például lehetővé tették, hogy az interpretátorok különféle léptékben gondolják el a fejlődési folyamat etapjait, miáltal egy „burzsoá értékeket dicsőítő” szöveg is pozitív elbírálást kaphatott, amennyiben ezen értékeket (osztálytartalmakat) az arisztokrácia értékeivel szemben mutatta fel. (Maga Engels mutatott kibúvót a csapdából „a realizmus diadala” kategóriájával.) Természetesen minden totalitárius politikai eszme (az expanzív világvallásokat is beleértve) kidolgozta a maga hasonló stratégiáit, amelyek gyakorta vezettek radikális eljárásokhoz (betiltás, könyvégetés, szerzők internálása vagy elpusztítása stb.) A leglátványosabb példát alighanem az Eco által is emlegetett kalifa hagyta ránk, aki elrendelte az alexandriai könyvtár felgyújtását.

5. Elérkeztünk végül az utolsó logikai lehetőséghez: a szöveg immanens tulajdonságai határozzák meg, hogy milyen érvényes jelentések nyerhetők ki belőle. Eco ezt az álláspontot védi három előadásában, és ezt (ha szabad így fogalmazni) igen helyesen teszi. Magam is úgy gondolom, hogy ennek az álláspontnak az érvényesülése tené leginkább lehetővé az irodalomtudomány tudományként való elismerését és fennmaradását.

Ha a „kemény tudományok” egzaktóságával akarjuk megragadni azt a módot, ahogyan a szöveg meghatározza a róla tehető érvényes állítások körét, előbb-utóbb (mint azt alább majd demonstrálni próbálom) eldönthetetlen ontológiai kérdésekbe ütközünk. Azzal nyugtathatjuk meg magunkat ideiglenesen, hogy a többi tudományhoz hasonlóan az irodalomtudománynak sem a primer valóság pontos leírása a célja, hanem a tapasztalati világ mind plauzibilisebb metaforáinak kidolgozása. A szöveg „interpretáció-vezérlő technikáit (vagy tulajdonságait)” tekintve a különféle szerzők és iskolák számos sikeres metaforát alkottak. Ezek között van olyan, amelyik beépíti, és olyan, amelyik megkerüli az ontológiai kérdésfeltevést. Ezeket a metaforákat taxonómiai ösztönünk készítésére (és Rorty szellemével dacolva) három csoportra oszthatjuk: „csontváz”; „ideális olvasó”; és „szándék” típusúakra.

Az elsőbe tehát a „csontváz” vagy „mag” típusú metaforák tartoznak: eszerint a szövegekben van valamilyen „kemény” összetevő, amely minden olvasatban azonos, és egy „lágú”, amely olvasónként és olvasatonként változik. Az interpretáció nem mondhat ellent a „kemény” komponensnek (érvényessége épp ezen mérhető), a „lágú” szférában ugyanakkor elég nagy szabadságot élvez. Ezen álláspont legjelentősebb exponense alighanem Roman Ingarden. Nála az olvasat voltaképpen konkretizáció, a kitöltetlen helyek egyik lehetséges kitöltése olyan módon, ahogyan azt a „kitöltött helyek” megengedik. Hogy Ingarden mennyire bízik egy rögzített, változhatatlan sémában, azt a következő mondata is bizonyíthatja: „»Késznek« pedig akkor tekintünk egy irodalmi művet, ha a benne szereplő valamennyi mondat és szó egyértelműen meg van határozva, és rögzítve van a jelentése, hangalakja és a többihez viszonyított elrendeződése”. (INGARDEN 1977, 32–33.)

A kitöltetlen helyek elgondolása érdekesen összecseng a recepcióesztétika egyik alapeszméjével, az üres helyek és perspektívák Iser által kidolgozott elméletével. A különbség talán abban ragadható meg, hogy Iser (aki, úgy tűnik, Ingardennel ellentétben kikerüli az ontológiai kérdésfeltevést) nem szabja meg előre, hogy melyek az üres helyek: ezek mintegy „menet közben”, az olvasás során jönnek létre. Iser ezen kívül a folyamat pszichológiai összetevőjére is felfigyel: az üres helyek kitöltése a képzelőerő aktivitását követeli meg.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a klasszikus strukturalizmus legtöbb képviselője ezt a „csontváz” modellt vallotta magáénak. Ez a strukturalizmus alapeszméjéből következik: formalizálni a formalizálhatót, explicitté tenni az implicit (közös) tudást. A strukturalista elemzések mindig azokat az összetevőit keresik a műnek, amelyek egzakt eszközökkel kimutathatók, tehát közössé tehetőek: amelyek minden olvasatban azonosak.

Fontos azonban megjegyezni, hogy az így feltárt váz a strukturalisták számára nem valamiféle végső (hermetikus) jelentés. Barthes (az S/Z-vel nagyjából egy időben) azt írja, hogy a mű „rétegekből (vagy szintekből vagy rendszerekből) álló konstrukció, amelynek nincs végső középpontja, magja, titka, tovább nem bontható alapelve; titka csupán a borítók végtelensége, amelyek nem borítanak mást, mint a felszín egységét”. (BARTHES 1971, 10.)

A második kézenfekvő metafora szerint a szövegnek van egy saját maga meghatározta ideális olvasója, akinek az olvasata értelemszerűen az ideális olvasat. Ez a poétikai struktúrákba kódolt olvasó nyilvánvalóan különbözik a Richards-féle (lényegében szociológiailag meghatározott) „megfelelő olvasó”-tól. Az elgondolást Eco a „mintaolvasó” [„lettore modello”], Iser pedig az „implikált olvasó” terminussal jelzi. Eco itt közölt szövegeiben is úgy tűnik olykor, mintha a „mintaolvasót” a szerző mintegy megtervezné a maga vegykonyhájában. Iser ezt aligha látja így; ő inkább arra figyel, ahogyan az olvasás során a szöveg a valóságos (mondjuk „empirikus”) olvasó számára közvetíti az elvárásokat.

Itt is fontos megjegyezni, hogy az ideális olvasó (és olvasata) sem jelenti az interpretáció végpontját, a potenciális jelentések kimerítését. Ez az olvasó természetesen elméleti konstrukció, de ettől még elképzelhetjük, hogy történetesen olyan „empirikus” olvasóra akadunk, aki megfelel az ideális olvasóval szemben támasztott elvárásoknak. (Ez persze nehéz dolog volna, hiszen aki az összes elvárást felismerte és azonosította, az máris teljesítette a kritériumokat, következésképp nincs olyan objektív külső szempont, amelyből az ideális olvasót azonosíthatnánk.) Amennyiben tehát megtalálnánk ezt az illetőt, akkor ő lenne az, aki az adott szövegben a lehető leggazdagabb jelentéskomplexumot észlelné. (Itt azt lenne nehéz megállapítani, hogy ez a leggazdagabb, aminél gazdagabb már nem lehetséges – de most ezen is emelkedjünk felül.) Ha tehát rátalálnánk az illetőre és meghallgatnánk a mondanivalóját, az korántsem jelentené, hogy ezután ne maradnának feltáratlan – például az ő olvasatába nem illeszthető, de így is értékes, revelatív – jelentéspotenciálok.

Mindenesetre a recepcióesztétika egyik alapterminusról, az elemzésekben nagyon produktívnak bizonyult elgondolásáról van szó. Az ontológiai kérdést, hogy ugyanis „van-e” és hol és hogyan az ideális olvasó, ez a metafora kikerüli: az ideális olvasó legfőbb attribútuma, hogy ő az ideális olvasat „tulajdonosa”. Eco azonban – az „empirikus” szerző szerepében felszólalva – a „mintaolvasóról” is mintegy empirikus véleményt alkot, amennyiben kijelenti, hogy Rorty hasonlít hozzá (mármint a „mintaolvasóhoz”). Ha erre visszakérdeznénk, Eco a „mintaolvasó” meghatározását is minden bizonnyal visszavezetné a szöveg inherens poétikai stratégiáihoz, vagyis a harmadik metaforához, amely szerint a szövegnek *szándéka* van.

Ezt az álláspontot nem fogom részletesen ismertetni, hiszen azt maga Eco sokkal hatékonyabban megteszi. Szükségesnek látszik azonban – mintegy az ördög ügyvédjének szerepében – megfogalmazni néhány kifogást olyan kérdésekben, amelyekre Eco vitapartneri nem térnek ki.

Az első kifogás formai jellegű, és elsősorban magát Ecót érinti, illetve az általa képviselt álláspontot erősíti. Eco úgy tálalja az *intentio operis* koncepcióját, mintha az egy öröktől (de legalábbis Szent Ágostontól) fogva létező elv lenne, amelyet neki sikerült a modern (és posztmodern) kor számára megragadni. Holott van néhány igen korszerű és színvonalas megfogalmazása. Jan Mukařovský 1943-ban írta le ezeket a szavakat: „Azt a feladatát, hogy esztétikai jel legyen, a műalkotás mint oszthatatlan egész tölti be. Nyilvánvaló, hogy innen fakad és ez az oka a nagymérvű szándékoltság ama benyomásának, melyet a műalkotás érzékelése közben érzünk. [...] A műalkotás egysége [...] csupán a szándékoltságban lelhető fel, ebben a művön belül ható erőben, amely a mű egyes részei és összetevői közötti feszültségek és ellentmondások leküzdésére irányul, s ily módon a mű elemeinek egységes értelmet kölcsönöz, és mindegyik elem viszonyát megszabja a többihez”. (MUKAŘOVSKÝ 1988, 158, 163.) Eco ugyanerről az alábbiak szerint ír: „Hogy lehet bizonyítani az *intentio operis*re vonatkozó feltételezést? Az egyetlen módszer erre, hogy a feltételezést a szövegen, mint koherens egészen ellenőrizzük”. Mukařovský azt is egyértelművé teszi, hogy ez a szándékoltság inkább köthető a befogadóhoz (aki azt felfedezi a műben), mint az alkotóhoz. T. S. Eliot pedig 1956-ban írta a következőket: „Egy verset lehet úgy magyarázni, hogy azt vizsgálják, miből készült és milyen okok hozták létre, és ez a magyarázat szükséges előkészítése lehet a megértésnek. De a vers megértéséhez épp annyira, sőt, állítom, az esetek többségében jóval inkább szükséges, hogy azt igyekezzünk felfogni, ami a költészet lenni akar; úgy is lehetne mondani – bár én már régóta nem ragadtatom magam efféle kifejezésekre –, hogy igyekezzünk felfogni az entelecheiáját”. (ELIOT 1981, 499.) Az Eco által kínált út tehát korántsem járatlan.

A terminológiák felcserélhetőségét érdemes egy példán ellenőrizni. Ha megkockázatom azt az (egyébként nem túl kockázatos) interpretatív állítást, hogy a „Mely nyelv merne versenyezni véled” sor ábrázolja is, amit kifejez (a hebegésben a nyelv esendőségét), akkor ezt az állítást nem cáfolja az a vélemény, hogy Petőfi Sándor ezt nem szándékosan csinálta így. Én ugyanis nem ezt állítottam, mondatom alanya a verssor volt, nem a költő. Állításom rendszerszerű, ökonomikus, és produktív: célszerű fenn tartani. Befogadóként rátaláltam egy szándékoltságra, megértettem, hogy „mi akar lenni” a költemény, felszínre hoztam az *intentio operis*-t.

Második kifogás: Eco közvetlen oksági kapcsolatot sugall a hermetikus értelmezői stratégia és a hibás értelmezések (túlértelmezések) között. Ez a kapcsolat önkényes és reflektálatlan. Félve írom le, hogy olykor mintha maga Eco is a *post hoc, ergo ante hoc* logikáját használná: bizonyítottan téves interpretációknak tulajdonítja – utólag – a hermetikus stratégiát. Arról kétségkívül meggyőző, hogy a hermetikus stratégia sok esetben téves értelmezéshez vezet, de arról nem, hogy *mindig* téves értelmezéshez vezet, és arról sem, hogy mindig ez vezet téves értelmezéshez. Ennek pedig az lehet az oka, hogy az utóbbi két állítás valószínűleg nem is igaz. Vegyük szemügyre Eco egyik igen erős példáját: A *Rózsa neve* orosz fordítója írt egy esszét, amelyben Emile Henroit egy könyvét nevezi meg az Eco-regény titkos forrásaként. Eco közli, hogy egyrészt nem olvasta Henroit könyvét, másrészt a fellelt összefüggések vagy banálisak, vagy marginálisak, de mindenképp véletlenszerűek. Ez vajon kizárja, hogy Helena Kosztjukovics és néhány olvasója éppen ezen a tévúton, ezeket a nem létező szálakat gombolyítva jusson revelatív felismerésekhez?

A hibás előfeltevések számos esetben helyes felismerésekhez vezetnek. Az Eco másik példájában szereplő orvos, aki a szeszitalokhoz adott szódának tulajdonítja

a májzsugort, egy-két ellenőrzés után biztosan rájön a hibára, hiszen jó stratégiával keresi az okot, csak (egyelőre) rossz helyen. Gondoljunk inkább Semmelweis kínjaira, aki a rendelkezésére álló legracionálisabb módon (boncolással) kereste a gyermekági láz okát, míg rájött a megoldásra: kezet kell mosni. Racionális gondolkodású, természettudományos műveltségű kortárs kollégái szemében ez merőben irracionálisnak, misztikus hókuszpókusznak tűnt. A mi számunkra már világos a megoldásban rejlő ráció, hiszen mi már ismerjük az oksági sor hiányzó láncszemét, a láthatatlanul kicsiny kórokozót. Ha nem tudnánk róluk, a kézmosás helyességét még ma is csak statisztikai adatok (kevesebb haláleset) támasztanák alá, és kénytelenek lennénk a valódi oksági összefüggés helyett egy mágikus felépítést, amelyhez a kézmosást esetleg valamilyen rituáléba kellene illeszteni.

A rációt nemcsak azért nehéz számon kérni, mert nem ismerjük az oksági láncok minden elemét, hanem azért is, mert ezek az elemek sok esetben teljesen irrelevánsak számunkra. Tökéletesen megfelel nekünk az a kifejezés, hogy „felkel a nap”, holott (a megszemélyesítésen túl) ez a megfogalmazás súlyos, irracionális szemléleti hibát tartalmaz. Valójában minden modern embernek van valami homályos fogalma a föld alakjáról, tengelye és a nap körülötti forgásáról, a napszakok és évszakok váltakozásának racionális okairól. Csakhogy mire elmondanánk a tudomány állásának megfelelő magyarázatot a napfelkeltéről, már jócskán benne járnánk a délelőttben. Be kell látnunk, hogy a napfelkelte jelentősége számunkra lényegében ugyanaz, mint neandervölgyi rokonaink számára lehetett.

Másfelől az is világos, hogy racionális gondolatmenetek is vezethetnek katasztrófához. Gondoljunk például az atomenergiára, amelyről mostanában derül ki, hogy „bébékés” formájában sem problémátlan. Gondoljunk az antibiotikumokra, amelyek elpusztíthatatlan baktériumtörzsek kialakulásához vezettek. Vagy a nagy magyar atomtudós gondolatmenetére, aki szerint hiba volt a DDT nevű rovarirtó szer betiltása, hiszen ma is tízezrek halnak meg évente maláriában, és a szúnyogok kiirtása ezeket az életeket megmentené. Kerek, racionális gondolatmenet, amely a szúnyogtól a maláriáig vezető oksági lánc minden elemét figyelembe veszi, csak néhány további, a reláción kívül eső láncszemmel nem számol. Például, hogy a szúnyoglárvák az édesvízi tápláléklánc alapelemei, nélkülük kipusztulnának a halak, és milliók halnának éhen, továbbá hogy a DDT a megporzást végző méheket és egyéb rovarokat is kiirtaná, minek következtében nem teremnének a haszonnövények, és százmilliók halnának éhen.

Térjünk vissza az irodalmi interpretációk sokkal kisebb katasztrófiáihoz. Gondoljunk el, némely szerző vagy mű kapcsán irreleváns tények milyen rémületes sokaságát halmozta fel a pozitivistá alapon álló mikrofilológia, milyen használhatatlan képleteket szerkesztett a kommunikációelmélet, és milyen kimerítő hangzó statisztikákat gyártott a korai strukturalizmus némely ága. Mindezt tisztán tudományos, racionális alapon. Elképzelhető, hogy nem tévedtek abban, amit mondtak, csupán abban, hogy az való valamire. Egyáltalán nem csoda, hogy az interpretátorok olykor elrugaszkodnak a rációtól: nem létező szálakat gombolyítani legalább szórakoztató. És ki tudná Ecónál jobban, ez milyen fontos szempont?

Harmadik kifogás. Amikor Eco azt állítja, a mű immanens tulajdonságai meghatározzák a lehetséges interpretációk körét, akkor azt feltételezi, hogy a műben van valamilyen értelemmag vagy identitásmag, amely az interpretációk során változatlanul megmarad. Ez a feltételezés azonban – bármennyire „célszerű” is – kívül áll a racionálisan megragadható tények körén. Egy dekonstruktőr alighanem a logocentrizmus címké-

jével bélyegezné meg. Célszerűsége nagyjából ebben a gondolatban foglalható össze: lehet, hogy egy adott műnek minden olvasata különböző, de mégis van bennük valami közös, ami megkülönbözteti őket más művek olvasataitól; ha ez nem így volna, lehetetlen volna összemérni az olvasatokat és dönteni a helyességükről.

Itt ismét „az irodalmi műalkotás létmódja” néven ismert kérdéskörbe botlunk: a Wellek-féle lehetőség-kataszterbe. Az összes olvasatok legkisebb közös többszöröse „létmódnak” kétségkívül sekélyes, „identitás-magnak” azonban elegendő lehet. Főként, ha nem az olvasatokból deriváljuk, hanem a mű immanens tulajdonságának tekintjük. Hogy azonban végül is *van-e* ilyen mag, az merőben hitbeli kérdés. Mint az ördög objektív (és hitetlen) ügyvédje, nem is kívánok a magam nevében válaszolni rá, inkább eltávolítom magamtól, amit itt mondani lehet. Az itt következő párbeszédnek akár az is lehetne a címe: *Ecóra várva*.

X: Tágítsunk egy kicsit szemléleti mezőnkön. Hiszen minden megértési kísérlet (amikor érzékleteket: akusztikus és vizuális jelkombinációkat képzetekké és fogalmakká fordítunk) interpretáció. Voltaképpen az üzenet rekonstruálására tett kísérlet. Az irodalomtudományi vagy kritikai interpretáció is ez: a jelentéspotenciálok kiaknázása a szakma konszenzusa által előírt vagy elismert, formalizált eljárások valamelyike mentén.

Y: Amikor a nyelvészek, fordítók, irodalmárok „üzenetről” beszélnek, akkor – tudatosan vagy sem – feltételezik, hogy létezik valamilyen „jelentés-mag”, amely a feladó szándékát megőrizve, változatlanul átjut a címzetthez. A probléma az, hogy ezt a „jelentés-magot” soha senkinek nem sikerült még izolálnia. Hiszen az „üzenet” megmaradásának, identitása megőrzésének bizonyítására nemigen állnak rendelkezésünkre nyelven kívüli eszközök, s így az ellenőrző művelet sem lehet mentes ugyanattól az eredendő esendőségtől, amelyet hivatott lenne leleplezni.

X: Meglehet, de a gyakorlatban, a hétköznapokban többnyire mégiscsak hasznos, megbízható eszköznek tűnik a nyelv: beszélgetőtársaink az esetek többségében megértik, mit kívánunk tőlük, és jórészt elvárásainknak megfelelő, „jól formált” reakciókat mutatnak. Én mostani beszélgetésünknel is úgy érzékelem, hogy bár nem értünk mindenben egyet, jól értjük egymás szavait, s metanyelvi eszközökkel azt is egymás tudára tudjuk adni, ha egy szót a megszokottól eltérő értelemben használunk. Én bízom a nyelvben.

Y: Ehhez joga van. De az ilyen sikeresnek tűnő kommunikációk esetén sem lehetünk abban biztosak, hogy nem két félreértés egyenlíti-e ki egymást. Jellemző, hogy a számítógépes fordítóprogramokat nem nyelvi visszacsatolással, hanem nyelven kívüli eszközökkel: performancia-tesztekkel próbálják ki. Elkészítenek egy utasítás-sort, amely például egy készülék üzembe helyezésére vonatkozik. Ezt a szöveget lefordítják a programmal, s az így elkészült célnyelvi utasítássort végrehajtják célnyelvi beszélőkkel. Ha tevékenységük sikeres (működni fog a készülék), akkor a fordítóprogram jól vizsgázott. Egy irodalmi mű, vagy akár a mostani beszélgetésünk azonban nem tartalmaz explicit utasítássorokat, így a megértés „helyessége”, vagy például egy fordítás hűsége nem vethető alá performancia-tesztnek. Nem tudhatom, hogy Ön valóban úgy érti-e a szavaimat, ahogyan én gondolom őket.

X: De valóban fontos-e, hogy én hogyan értem, amennyiben a válasz-reakcióim megfelelnek, használhatónak tűnnek? Ha az én interpretációs tévedésemet kiegyenlíti az Öné, mint a szemlencse fénytörési hibáját a szemüveg, akkor ez a hiba nem is létezik. Ami a fordítások verifikálhatóságát illeti, esetleg az igen ritka valódi bilingvális olvasók véleményére hagyatkozhatunk. De ha már itt tartunk: hétköznapi tapasztalat,

hogyan egy magyar olvasó a maga magyar nyelvű Shakespeare-élményét (legalábbis annak bizonyos aspektusait) különösebb nehézség nélkül össze tudja vetni francia barátja francia nyelvű Shakespeare-élményével, miközben a kettejük közötti közvetítő nyelv esetleg a német. Feltételezhetően van tehát az irodalmi szövegekben is valami olyan összetevő, amely mindenféle interpretáció, még a nyelvek közötti átvitel során is megőrzi azonosságát.

Y: Ezzel máris szembeállítható egy másik hétköznapi tapasztalat: egymás mellett ülünk a színházban a hozzánk legközelebb álló emberi lénnel, a minket érő érzéki ingereggyüttes tehát gyakorlatilag identikus. Kilépvén az előcsarnokba mégis összevesszünk a darab értelmén vagy értékén. Ez arra mutat, hogy mégis átvihető „jelentés-mag”, a jelentés minden esetben és teljes egészében a befogadó személyiségének, előtörténetének, kulturális hiedelmeinek, hangulati konstellációjának függvénye.

X: Ez erős túlzás. Az ilyen helyzetekben, a legnagyobb véleménykülönbség közepette is mindkét résztvevő pontosan tudja, hogy ugyanazt az előadást látták. Vannak közös hivatkozási pontjaik (még ha ezek megítélésében nem is értenek egyet), és ez jelentősen különbözik attól a helyzettől, amikor két különböző (a másik által nem látott) előadás a vita tárgya.

Y: Jó, megengedem, vannak közös vonatkozási pontok. Ezek azonban annyira jelentéktelenek az élmény teljességéhez képest, hogy szinte elhanyagolhatók. Merem állítani, hogy egy színdarab jobban hasonlít egy másik színdarabhoz, mint saját „vonatkoztatási pontjaihoz”, noha azok bizonyos korlátozott értelemben reprezentálják a darab egészét. Ahogyan egy épület is jobban hasonlít egy másik épülethez, mint a saját tervrajzához. Ha csupán ennyi a megmaradó „jelentés-mag”, akkor semmi hasznunk belőle.

X: Ez megint csak túlzás. Azért egy jó fordításban vagy értelmezésben például ennél jóval több „átmegy”. Ha a fordítás alapján azonosítani tudjuk az eredetét, akkor az máris bizonyítja az átmentett identitás-mag létezését.

Y: Korántsem azt bizonyítja, csupán azt, hogy az olvasók is képesek megismételni a fordító vagy értelmező által véghezvitt plauzibilis jelentéstudajdonító műveletet, amit én inkább átugrásként jellemeznék. De ha nem bánja, kipróbálhatjuk a maga koncepcióját.

X: Állok elébe, ha közismert műről van szó.

Y: Ez csak természetes. Nos, mely magyar verssor fordítása a következő angol sor: „I have no mother, no father”?

X: Ez igazán könnyű: „Nincsen apám, se anyám”.

Y: S vajon miért nem ez: „Nekem nincs apukám, anyukám”?

X: Jó, elismerem, a példa látványos. De ön is ismerje el, ez a példa nem bizonyítja, hogy nincs átmenthető jelentés-mag.

Y: Természetesen elismerem. Lehetséges, hogy van valami – én sem tudom az ellenkezőjét bizonyítani – de az bizonyosnak látszik, hogy a hatás „átmenthetősége” nem ezen múlik.

X: Meglehet. Talán műve válogatja.

Y: Talán. Vagy inkább befogadója.

X: Azt hiszem, itt elakadtunk.

Y: Ebben végre maradéktalanul egyetérték Önnel.

Visszavéve a szót, Eco ugyanezen az alapon még egy ponton támadható. Műalkotás-fogalma itt kizárólag a lezárt, rögzített, integráns, koherens művekre terjed ki, amit

nemcsak a megőrződő identitás feltételezése, hanem a mű egységére (mint az interpretáció verifikációs bázisára) vonatkozó fentebb idézett megjegyzés is bizonyít. És ezzel nem csupán James Kincaid gondolatébresztő (bár megválaszolatlan) kérdéseit szegezhetjük szembe: „Mi van akkor, ha nem is mindegyik, de a legtöbb szöveg bizonyíthatóan inkohereus, és nem csupán többféle szervező mintát ajánl fel egyidejűleg, hanem ezek a szervező minták ráadásul egymással versengenek, és logikailag összeférhetetlenek? [...] Egyetlen minta helyett számos összeférhetetlen versenytársat kapunk, amelyek mellett mind szól valami, de amelyek közül egyik sem adekvát önmagában”. (KINCAID 1977, 783.) Szembe helyezhetjük vele Eco saját koncepcióját is a művek nyitottságának három fokozatáról. A három előadásban alkalmazott műalkotás-fogalom legjobb esetben is csak annyi nyitottsággal fér össze, amennyi ama régebbi tanulmány szerint *minden* műalkotásnak sajátja: „virtuálisan végtelen számú lehetséges olvasat felé nyitott”. (Eco 1998, 103.) A második fokozatba tartozó művek, „amelyek fizikailag befejezettek, belső relációik burjánzása révén mégis nyitottak” itt kimaradnak a vizsgálatból. És ezúttal Eco mintha nem is tudna a „mozgásban lévő” (fizikai értelemben is nyitott) művekről, melyek a befogadó aktív közreműködését követelik meg.

Negyedik kifogás. Az ehhez szükséges nézőpontot Foucault szolgáltatja (nem az ingás, a másik). Legalábbis, ha neki tulajdonítjuk azt a nagy horderejű felismerést, hogy a bűn és a betegség viszonylagos, kultúra- és korfüggő fogalmak. És Eco ebből a szempontból nem a *fair play*-díj várományosa: esélyt sem ad a rivális gondolkodási stratégiának. Több esetben hermetikus vagy gnosztikus szindrómát emleget: ez egy betegség, amely az emberek egészséges, racionális elméjét megfertőzte. A betegség lényege az, hogy a jelenségek között oksági viszonyok helyett hasonlóságon, érintkezésen és egyéb esetlegességeken alapuló kölcsönhatásokat feltételezünk. Mármost nehéz ítélni, de talán nem alaptalan vélelem, hogy racionális alapon is épp elég katasztrófa érte az emberiséget. A huszadik század kollektivisták diktatúráinak eszmei hátterében például, úgy tűnik, több volt a racionális, mint az irracionális elem.

Eco nem képes kívülről nézni saját racionalizmusát. Hatékonyan és látványosan érvel célja elérése érdekében, s közben nem mérlegeli, hogy valakit esetleg egyáltalán nem vonz az a cél. Vagy esetleg semmilyen cél. Hogy van, akit nem a megoldás érdekel, hanem például a rejtvényfejtés permanens izgalma.

Eco meggyőzően célszerű és ökonomikus. Valóban meggyőzi olvasóját, hallgatóját, hogy az általa kijelölt úton célszerű és ökonomikus haladnia. De nem gondol arra, hogy a célszerűség és az ökonomia is csak a racionalizmuson belül értelmezhető. Nem gondol arra, hogy az emberi lények természetének elidegeníthetetlen része az irracionális.

Féltő, hogy az ilyen általános szinten tett kijelentések maguktól patetikus közhelyé alakulnak, de nyilvánvaló, hogy a később racionális úton hasznosuló, zseniális felismerések nagy része az irracionális tartományban, ihletként, vízióként, a jelenségek közötti átcsapásként ölt testet. És talán mindenkinek volt már olyan tapasztalata, hogy egy nehéz racionális döntés meghozatalában valamilyen – spontán vagy szándékosan keresett – irracionális élmény segítette. Például a tarot kártya nagyon általános, már-már üres szimbólumai ráébresztették az addig fel nem ismert oksági viszonyokra (mint ahogy más esetekben, hamis következtetésekre is vezethettek).

Eco racionalizmusa öntelt racionalizmus, mert nem számol az oksági viszonyok végtelen és kiismerhetetlen sokaságával, azaz saját korlátaival: hogy „több dolgok vannak földön és égen”.

IRODALOM

- BARTHES, Roland 1971. Style and its Image. In S. Chatman (ed.) *Literary Style: A Symposium*. New York: OUP
- ECO, Umberto 1998. *Nyitott mű*. Budapest: Európa.
- ELIOT, T. S. 1981. A kritika határai. In T. S. Eliot: *Káosz a rendben*. Budapest: Gondolat.
- GADAMER, Hans Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- INGARDEN, Roman 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Budapest: Gondolat.
- KINCAID, James 1977. Coherent Readers, Incoherent Texts. *Critical Inquiry* 3.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan 1988. Szándékoltság és szándékolatlanság a művészetben. In Bojtár Endre (szerk.): *Struktúra, jelentés, érték. A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Budapest: Akadémiai.